

Оксана Пухонська

Національний університет «Острозька академія»

oksana.pukhonska@oa.edu.ua

**ПОСТТОТАЛІТАРНА ТРАВМА
ЯК КОНСТРУКТ КУЛЬТУРНОЇ СВІДОМОСТІ
ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ
ВІД 1990-х рр. ДО СЬОГОДНІ**

Предметом дослідження є тоталітарна травма, яку авторка розглядає на прикладі сучасної української літератури, зокрема моделювання в ній знакового героя нашого часу. Проявлення травми відбувається поступово. Якщо в 90-х роках ХХ ст. вона була представлена фрагментарно й неповно, то пізніше заявляє про себе все виразніше й масштабніше. Зрештою, доходить до зрілої рефлексії тоталітарної травми, що представлена у творах сучасних авторів (Василя Шкляра, Оксани Забужко, Сергія Жадана та ін.). Осмислення травматичного досвіду минулого є важливим чинником розвитку сучасної літератури, що виходить із тіні колоніального минулого не лише формально, а й через системне оновлення дискурсу.

Ключові слова: пам'ять, посттоталітарна травма, текст, герой, національна ідентичність.

Маючи віковий досвід колоніального гноблення і тоталітарних репресій, українська культура набула значного травматичного досвіду, який визначив шляхи її розвитку на майбутні десятиліття. Коли йдеться про специфіку пам'яті в посттоталітарний період, то насамперед маємо справу з пам'яттю травматичною. Про це свідчать практично всі дослідження цього явища, в тому числі й літературознавчі праці Аліції Бялецької¹, Джефрі Гартмана², Марії

¹ Alicja Białecka, «Ekspresja literacka jako strategia przetrwania po traumie. Doświadczenie Aushwitz w literaturze kobiecej». *Kobiety wojny. Między zbrodnią a krzykiem o godność* / red. A. Bartuś. Oświęcim (2014), 249–256.

² Geoffry H. Hartman, «Wiedza traumatyczna I badania literackie». *Antologia studiów nad traumą* / Pod red. Tomasz Łysaka. Kraków (2015), 377–415.

Делапер'єре³, Кейті Карут⁴. Остання дефініює травму як незатребуваний досвід, під владою якого перебувають ті, хто його пережив. Натомість травматичну пам'ять учена визначає як повернення минулого, яке не до кінця нами прийняте і зрозуміле. Важливим чинником у контексті осмислення цього явища є «повернення минулого», що засвідчує факт неможливості зникнення травми без її пропрацювання. Б. Міштал під травматичною розуміє пам'ять, витоки якої – в певному травматичному досвіді⁵. Таким досвідом для українців, як практично для всіх європейців, став досвід тоталітаризму.

Беручи до уваги специфіку, характер та результати дослідження посттоталітарної пам'яті, цілком логічно розглядати тексти художньої літератури як суб'єкт естетизації травматичного досвіду, один із варіантів його пропрацювання (за Ж-Ф. Ліотаром, Дж. Агамбеном, Д. ЛаКапрою), з одного боку, з іншого – як модель відродження історичної пам'яті, фрейдівський метод продовження історії. У випадку останнього йдеться про намагання відновити цілісність традиції через цілісність історії, в якій травматичні події є невід'ємним складником. Томаш Білчевський акцентує увагу на безцінній ролі літератури, яка, незважаючи на постколоніальну стагнацію суспільства загалом і культури зокрема, безкомпромісно взялася за реінкарнацію та терапію травматичної пам'яті. Дослідник вважає, що значення художніх текстів, котрі відкривають і пропрацьовують «рани та одержимість», пов'язані з травматичними подіями минулого, які переказувалися з покоління в покоління, полягає в тому, що саме вони уможливають входження в несвідомий або малосвідомий простір індивідуальної та спільної історії⁶. Саме такі тексти можуть виконувати функцію перетворення, бути своєрідним каталізатором, що дає можливість по-іншому глянути на минуле, аби зрозуміти його і змінити своє життя.

На початку 1990-х рр. українське суспільство постало перед проблемою освоєння свого минулого. На той час воно зазнало кількарівневого демаскування. Було знято численні табу, що стосувалися травматичних сторінок національної історії, таких як Розстріляне відродження, Голодомор, колективізація, національно-визвольна боротьба тощо. Питання пріоритету національних цінностей поступово посідало провідні позиції у свідомості суспільства. Відтак дослідження наслідків радянського терору видалося вкрай важливим для деміфологізації режиму та викриття його сутності з метою припинення наростаючої ностальгії за «совком» і відродження національної самосвідомості суспільства. Важливо й те, що разом із західними віяннями в українську культуру поверталися збережені

³ Maria Delaperrière, «Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej». *Ruch literacki*, R. LIV, Z. 1 (316). (2013), 49–61.

⁴ Cathy Caruth, *Trauma: Explorations in Memory* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995), 277.

⁵ Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering* (Philadelphia: Open University Press, 2003), 160.

⁶ Tomasz Bilczewski, «Trauma, translacja, transmisja w perspektywie postpamięci». *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci* / pod red. T. Szostek, R. Sendyki, R. Nycza. Warszawa (2013), 62.

в еміграції залишки тієї національної традиції, яка була зірвана тоталітарною політикою Радянського Союзу.

Відштовхуючись від таких аспектів, можемо сформулювати принцип класифікації травматичного досвіду українського суспільства та окреслити специфіку опанування ним літератури періоду незалежності. В основу цієї класифікації покладемо передусім хронологічний вимір, за яким рефлексію посттоталітарної пам'яті в літературі визначаємо як:

1. розвінчування тоталітарної ідеології та «прощання з імперією», що спостерігаємо в художніх текстах наприкінці 1980-х – аж до кінця 1990-х рр.;
2. усвідомлення та подолання посттравматичного синдрому після 2000-х рр.;
3. нові виклики посттоталітарної пам'яті після Революції гідності.

У першому випадку йдеться про особливості літературної реакції на процес розпаду тоталітарної імперії та можливості свідомісного виходу поза межі ідеологічних рамок домінуючого впродовж десятиліть соцреалістичного стилю та радянського канону. Оля Гнатюк звертає увагу на те, що «завдання, яке було поставлене перед літературою кінця 1980-х, полягало в перетворенні культурної ідентичності – з радянської російськомовної, в українську, національну»⁷. Цілком логічно вважати, що наслідком історичного перелому є не тільки радикальні зміни в різних формах організації та функціонування суспільства; в культурі насамперед – це можливість упорядкування та реорганізації існуючої ієрархії та канону, тотальна ревізія тоталітарної спадщини, наслідком чого є вилучення з культурного обігу тих елементів, які більше не є об'єктом першочергового значення й загального зацікавлення.

А. Кłosковська зауважує, що світ культури для людини – єдиний реальний світ, який репрезентує її погляди і вчинки. А тому осягнення постколоніальної реальності через призму культурного світогляду видається найбільш продуктивним, особливо коли йдеться про формування національного світогляду через відродження пам'яті минулого у випадку, коли ця пам'ять є надмір травматичною. Дослідниця звертає увагу на те, що стосовно світу люди думають і діють відповідно до його символічного смислу, а не об'єктивної дійсності. «Тим, що визначає людську поведінку, є не об'єктивна реальність, а людська візія та інтерпретація цієї реальності»⁸. Таким чином, література, яка стає важливим виразником переродження вже посттоталітарної чи – ширше – постколоніальної культури, набуває вагомого значення в процесі відбудови національної ідентичності.

Українська література 1990-х рр. ще не зовсім ангажується в постколоніальні та посттоталітарні мистецькі практики, хоча й виходить на якісно новий рівень порівняно з ідеологічним мистецтвом соціалістичного реалізму. Важливо, що з проголошенням незалежності відбувається активне поживлення переосмислення

⁷ Ola Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamość* (Lublin, 2003), 69.

⁸ A. Kłosowska «Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej». *Kultura i Społeczeństwo*, nr 1 (1992), 139.

тоталітарного літературного канону, спроби його ре(де)конструкції та реабілітації репресованих радянською системою імен і текстів.

Письменники, у творчості яких тема посттоталітарної травми стала визначальною, першочергово вдавалися до психологічного осмислення дійсності в часі ПОСТ-. Їхні твори – це запропонована модель так званого прощання з імперією, вихід поза межі її ментальних та ідеологічних рамок. Витіснена пам'ять у такому випадку виконує роль енігматичного тла, не маючи ще чітко окресленого місця у спробах молодих вирватися із силового поля тяжіння недалекого минулого. Про це йдеться в ранніх творах Ю. Андруховича («Рекреації» (1992), «Московіада» (1993) «Перверзія» (1996)). Знаковим у цьому плані видається його роман жаків «Московіада», де автор у властивій йому манері метафорично-містифікаційного письма показує розпад імперії у свідомості представників свого покоління. Хоч Ю. Андрухович і не вдається до реконструкції історичної пам'яті, однак його герої переживають актуальні події у світлі набутого досвіду як час-міф, час-ефемерію, за закінченням якого неодмінно має відкритися сутність втраченого і забутого. В такому контексті прочитуємо проєкцію на перспективу переосмислення тоталітарного досвіду вже за інших умов, бо так чи так він все одно залишиться в пам'яті покоління як метафорична «куля в черепі».

«Польові дослідження з українського сексу» (1996) О. Забужко стали першим текстом 1990-х рр., який безпосередньо апелював до травматичного досвіду українців (голоду, репресій, ув'язнень і розстрілів інтелігенції), який позначився на світогляді і, зрештою, визначив долю багатьох представників покоління головної героїні Оксани. Авторка вдається до психоаналітичних студій поведінки героїв свого роману, наділяючи їх посттоталітарним травматичним синдромом. Пам'ять стає тим подразником, який провокує героїв до звільнення від минулого, до віднайдення власної національної та індивідуальної ідентичності поза межами травматичного досвіду.

Проговорення травми як тенденційної стратегії в процесі переосмислення тоталітарної пам'яті стає ознакою того посттоталітарного дискурсу, який формують твори О. Ульяненка та Є. Пашковського. Автори, кожен у своїй манері, намагаються показати світ zdegradovanого соціуму, основні причини падіння якого – саме в деконструкції світу, звичного людській природі й соціальному середовищу. Герої «Сталінки» (1994) О. Ульяненка – це типовий продукт тоталітарної системи, яка, перетворивши їх свого часу на легкокеровані елементи, позбавила можливості соціальної адаптації в будь-яких інших умовах.

Персонажі творів О. Ульяненка та Є. Пашковського – приклад людей зі скаліченою пам'яттю, які не знаходять властивого місця в соціумі, що вчергове переживає кризу цінностей, особливо в умовах незалежності. Герої «Щоденного жезла» (1999) Є. Пашковського відчуває брак культурного середовища, в якому пережитий досвід набув би властивих дискурсивних практик, відкривши разом із тим правдиву сутність гібридної реальності.

Після численних пошуків виходу українського суспільства з культурної кризи, лише після входження в нове тисячоліття воно стає на якісно інший шлях ревізії травматичного досвіду. Безпосередньо на цю ситуацію вплинули щонайменше два чинники: остаточне пробудження національної свідомості, що супроводжувалося численними суспільними рухами та протестними акціями; соціально активним стає покоління, яке виросло в умовах уже незалежної України, а тому щодо минулого тоталітарного досвіду мислило дещо іншими категоріями, аніж ті, хто мав безпосередній досвід життя в СРСР. Такий розрив поколінневих стосунків, що виражений у сильному когнітивному дисонансі радянської і пострадянської генерацій, з одного боку, відкривав перспективу незаангажованого перепрочитання минулого та зведення з ним остаточних поррахунків. На молоде покоління поклалися великі надії хоча б тому, що саме перед ним відкрилися можливості безпосереднього ознайомлення зі світовою культурою, вільного подорожування світом, відкриття його та вписування культури української у світовий контекст.

З іншого боку, цей розрив загрожував витісненням саме національного питання, як і питання травматичної пам'яті зі свідомісних орієнтирів цього покоління. На авансцені культурного розвитку опинилося театральне заперечення традиції, що переросло в масове. Трендовим стає образ вільної успішної людини, для якої нівелюються всілякі кордони, національна закоріненість, територіальна належність, табу, передовсім моральні. Ганс-Крістіан Трепте звертає увагу, що ХХІ століття стає століттям міграції, сучасного номадизму. На його думку, в цей період з'являється екстериторіальна література, різноманітні «одиссеї» сучасності. Творчачи фікційні світи, автори таких текстів демонструють нові пізнавальні перспективи змішаних гібридних культур так званої «третьої географії», третього простору, третіх цінностей, що формуються переважно в хистких кордонах сучасної Європи⁹. Представникам наймолодшого літературного покоління тема травматичного досвіду видається не настільки актуальною. Саме тому обов'язок подолання травми минулого остаточно бере на себе покоління, яке ввійшло в літературу наприкінці 1980-х рр., переживши щонайменше потрійну зміну культурних орієнтирів. По-перше, зростання в контексті панівної на той час комуністичної ідеології, по-друге, прощання з імперськими ідеалами в період краху СРСР та намагання створити власний літературний дискурс як в Україні, так і за її межами впродовж 1990-х рр. і, по-третє, повернення до пам'яті минулого – як до неосвоєного джерела травми та причини суспільної розхристаності, культурної дезорієнтації сучасності. Однак важливим і незмінним свідомісним орієнтиром представників цієї генерації пріоритет національного та вписування його в європейський культурний

⁹ Hans-Christian Treppe, «W poszukiwaniu „innej wolności”. Opcja emigracyjna, czyli nowy nomadyzm». *Opcja niemiecka o problemach z tożsamością i historią w literaturze polskiej i niemieckiej po 1989 roku* / pod red. W. Browarnego, M. Wolting. Kraków (2014), 181

простір. За Т. Вайзер, якщо покоління, яке безпосередньо пережило травму війни і таборів за життя, відчуває її невимовність, свідчить про «мовний бар'єр» перед обличчям досвіду, то наступне покоління характеризується «мовним надлишком», йому притаманний «чистий досвід безперервного мовлення»¹⁰. Автори – представники цього покоління – беруть на себе обов'язок говорити як від свого, так і від імені предків, повертаючи їхню пам'ять у сучасний історичний дискурс та представляючи її на суспільне обдумування й обговорення.

Літературними творами, які порушують проблему національного травматичного досвіду та розрахунку з посттоталітарним минулим, є «Весілля з Європою» (2008) А. Санченка, «Жертвопринесення» (2007) С. Процюка, «Біг Мак» (2003), «Депешмод» (2004), «Ворошиловград» (2010) С. Жадана, «Тема для медитації» (2003) Л. Кононовича, «Століття Якова» (2010) та «Соло для Соломії» (2013) В. Лиса, «Музей покинутих секретів» (2009) О. Забужко, «Записки українського самашедшого» (2010) Л. Костенко та ін.

Л. Кононович та М. Матіос, наприклад, апелюють до глибоко закоріненої травми минулого, яка безпосередньо впливає на поведінку сучасників. У «Темі для медитації» Л. Кононович пропонує зведення поррахунків із минулим, яке деструктивним чином вплинуло на життя сучасників. Герой його твору зауважує визначальне для сучасного українського суспільства явище: з часу розпаду Радянського Союзу в стратегічних державних інституціях не відбулося радикальної зміни владних еліт, що сформувало ситуацію псевдонезалежності, перекрило шлях ревіталізації України, її нових цінностей і перспектив. М. Матіос у романі «Солодка Даруся» апелює до психологічних ураз суспільства, серед яких – посттравматичний синдром, спровокований втратами, яких зазнала українська людина за часів радянської окупації. Авторка не пропонує шляхів вирішення існуючих проблем, однак вказує на символічне місце і причину травми.

В. Шкляр у романах «Чорний Ворон» (2009) та «Маруся» (2014) по-іншому репрезентує особливості національної травми. Актуалізуючи проблему національно-визвольної боротьби на початках радянізації України, автор намагається відродити ті сторінки витісненої пам'яті, які унаочнюють її національний характер. Письменник реанімує безперервність традиції боротьби, в якій національна ідея є визначальним концептом свідомості українців. Герої його романів, чи то в Холодному Яру, чи в поліських лісах, чи на київському Майдані, активно протистоять тоталітарній експансії, розуміючи її як чужу і ворожу українській ментальності.

Антитоталітарну стратегію пам'яті відстоює також А. Кокотюха в романах «Червоний» (2012) та «Чорний ліс» (2015). Цей автор звертається до теми Другої світової війни, яка стала новим етапом у процесі радянської тоталітаризації

¹⁰ Татьяна Вайзер, «Травматология логоса: язык травмы и деформация языка в постсоветской поэзии». Новое литературное обозрение № 1 (125) (2014), <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/125/26v-pr.html>

України, застосовуючи нові методи і підстави для створення радянської пам'яті. Разом із тим автор творів порушує ширшу проблему – територіальну та культурну експансію Польщі на Західноукраїнські землі, а також, безперечно, конфлікт тоталітарних амбіцій Гітлера і Сталіна щодо України.

Ще однієї переоцінки тоталітарного минулого українська культура зазнає вже після Революції гідності в 2013–2014 рр. та війни на Донбасі. Йдеться про сучасну травму, якої зазнають представники соціально активного покоління 25–50-літніх. У світлі сучасної травми відбувається радикальне переосмислення радянського минулого, наслідки якого стали основною причиною культурної розрізненості та «повзучої» колонізації, яка, як виявилось, не припинилася з розпадом СРСР. А тому відсилання в сучасних літературних текстах, що пишуться по гарячих слідах актуальних подій, до травматичної пам'яті засвідчують своєрідний трансфер, психологічне перенесення травматичного сприймання близьких подій на історично більш віддалені. Події Євромайдану, як і війни на Донбасі, безпосередньо апелюють і до травматичного досвіду, і до історичної традиції національної боротьби за незалежність. На хвилі такого дискурсу з'являються «Під крилами великої Матері» (2015) В. Процюка, «Вогненна зима» (2015) А. Кокотюхи, «Ловайськ» (2015) Є. Положія, «Маріупольський процес» (2015) Г. Вдовиченко, «Чорне сонце» (2015) В. Шкляра, «Аеропорт» (2015) С. Лойка, «Інтернат» (2017) С. Жадана, «Довгі часи» (2017) В. Рафаєнка, «Доця» (2019) Тамари Горіха Зерня, «Сліди на дорозі» (2018) Валерія Ананьєва.

Властиво, що ідентифікація пам'яті минулого та виявлення національної травми відбувається в різних родах і жанрах літератури. Саме в контексті Євромайдану виникає феномен стихійної революційної поезії, що здебільшого апелює до наслідків радянського минулого в сьогоденні. Прозові ж тексти в різний спосіб засвідчують поліпроблематичність українського посттоталітарного суспільства на тлі Революції гідності.

Отже, тема травматичного досвіду щодо значно ширшого дискурсу пам'яті, ставши об'єктом наукових студій, набула чимало інтерпретацій, дефініцій, версій можливості чи неможливості вираження. Однак спільною точкою дотику всіх досліджень є необхідність виявлення суспільної травми минулого з метою з'ясування її впливу на механізми творення літературного героя, який є не лише виразником посттоталітарної культури, а й прообразом сучасного суспільства. В цьому здебільшого і проявляється особливість посттоталітарної пам'яті, особливо в її травматичному вияві. Література як один зі стовпів національної культури залишається найбільш актуальним джерелом дослідження порушуваної проблеми.